

PEDAGOGIJA

ČASOPIS SAVEZA PEDAGOŠKIH DRUŠTAVA JUGOSLAVIJE

1-2
1992

P	BR. 1-2	GOD. XXVII (XLVI)	Str. 1 - 122	Beograd	1992.	januar april
---	---------	-------------------	--------------	---------	-------	-----------------

БИБЛИОТЕКА

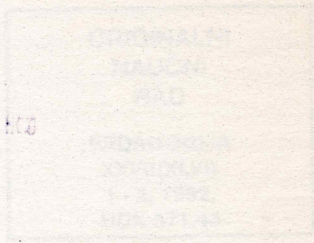
Изм. бр. _____

Београд

Септ.

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ И ТЕОРИЈУ ПЕДАГОГИЈЕ

БЕОГРАД

PEDAGOGIJA

ČASOPIS SAVEZA PEDAGOŠKIH DRUŠTAVA JUGOSLAVIJE

YU ISSN 0031-3807, XXVI (XLV), Beograd, 1992. br. 1-2

GLAVNI UREDNIK
dr Nedeljko TRNAVAC

ODGOVORNI UREDNIK
dr Mladen VILOTIJEVIĆ

REDAKCIONI ODBOR
dr Pavle Gazivoda (Titograd),
dr Veljko Bandur (Beograd),
dr Mladen Vilotijević (Beograd),
dr Radenko Krulj (Priština)

БИБЛИОТЕКА

Изм. бр. _____

Септ.

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ И ТЕОРИЈУ ПЕДАГОГИЈЕ

БЕОГРАД

Mr Slavica ŠEVKUŠIĆ-MANDIĆ,
Institut za pedagoška istraživanja,
Beograd

ORIGINALNI
NAUČNI
RAD

PEDAGOGIJA
XXVII(XLVI)
1 - 2, 1992.
UDK 159.92

ŠKOLA I RAZVOJ SOCIJALNIH ODNOSA IZMEĐU UČENIKA

I. Uvod

Veliki deo života čovek provodi u školi i pripremama za školu. Zbog toga se škola, pored roditelja i porodice, smatra jednim od najznačajnijih činilaca u procesu socijalizacije. Škola je nesumnjivo najznačajnija od društvenih institucija koje nastoje da integrišu nove generacije u društveni život, jer je ona kontrolisani agens socijalizacije ili, kako to ističe Havelka (1980), najbogatiji i najorganizovaniji izvor društvenih iskustava. Uporedo sa školom, ulogu prenosioca i činioca društvenih uticaja ima i porodica, a takode i sredstva masovnih komunikacija i mnoge društvene organizacije. Svi ovi agensi socijalizacije uglavnom deluju istovremeno, a njihovo dejstvo je međusobno isprepletano, tako da se uloga svakog od njih samo uslovno može posmatrati izolovano od ostalih činilaca. Naravno, udeo pojedinih agenasa socijalizacije zavisi od perioda života u kome se pojedinac nalazi, kao i od područja i sadržaja socijalizacije.

Značaj škole je, pre svega, u tome što je ona mesto na kome dolazi do izražaja delovanje znatno značajnijeg faktora socijalizacije, **vršnjaka**. Po mnogim autorima, vršnjaci su možda najuticajniji faktor u formiranju ličnosti dece i mladih, važniji od nastavnika i, po važnosti odmah posle roditelja (Rot, 1987). Takvo shvatanje zastupa i Kuli (1969) tvrdeći da deca (posebno daci) već u srednjem detinjstvu žive drugarstvom u kome su njihova saosećajnost, ambicija i čast često više anagažovani nego u porodici.

Neke od osobenosti vršnjaka i njihove uloge povezane su sa opštim odlikama primarnih grupa. Dok se delovanje porodice i vršnjaka, kao primarnih grupa, odvija kroz neposrednu interakciju, dotle je dejstvo sredstava masovnog komuniciranja i društvenih organizacija posrednije, nedovoljno eksplicitno, pa su ga zato pojedinci manje svesni. Pored neposrednosti delovanja, specifičnost vršnjaka i porodice kao primarnih grupa ogleda se i u tome što odnose među njihovim članovima karakteriše uzajamnost i emocionalnost, što je kod drugih agenasa socijalizacije manje izraženo.

Značajna specifičnost vršnjaka kao agensa socijalizacije ogleda se u tome što vršnjaci nisu samo akteri socijalizacije, već su oni istovremeno i primaoci socijalizatorskih uticaja, po čemu se vršnjaci razlikuju i od porodice, iz čega proizlazi još jedna osobenost vršnjačkog delovanja: relativna ravnopravnost između agenasa socijalizacije i primalaca socijalizatorskih uticaja, što je uslovljeno njihovom uzrasnom i statusnom sličnošću (Joksimović, 1986).

Savremena teorija i praksa vaspitno-obrazovnog rada sve više ukazuju na značaj socijalnih odnosa koji se uspostavljaju među učenicima u odeljenskim kolektivima i školi kao celini. Razvijanje pozitivnih interpersonalnih odnosa između učenika (kao i između nastavnika i učenika) jedan je od osnovnih vaspitnih zadataka škole. Posebnog udela u socijalizaciji ima odeljenska zajednica (razredni kolektiv) kao formalna grupa u kojoj učenici provode veliki deo vremena, u kojoj se odvija proces vaspitanja i obrazovanja, ali i različiti vidovi neformalne komunikacije. Da bi odeljenje moglo da obavlja svoje vaspitne funkcije potrebno je da poprimi odlike primarne grupe, a to znači da su pojedinci integrisani u odeljensku zajednicu i da su međusobno povezani osećanjem naklonosti, poverenja, solidarnosti i zajedništva. Zato je za uvid u socijalizatorsku ulogu škole od posebne važnosti saznanje o tome kakvu su bliskost učenici ostvarili sa svojim drugovima iz odeljenja i kakva je opšta klima u odeljenju.

Poznata je činjenica da nepostojana i neadekvatna socijalna struktura odeljenja izaziva osećanje nesigurnosti kod učenika i otežava njihovu adaptaciju, izaziva osećanje anonimnosti i neprihvaćenosti učenika, pa umanjuje mogućnost socijalne kontrole i grupnog pritiska, otežava ostvarenje grupnih ciljeva, a sve to se nepovoljno odražava na obrazovne i socijalizatorske funkcije razrednog kolektiva (Joksimović, 1990). Da bi se takve situacije izbegle ili uspešno razrešile, neophodno je, između ostalog, poznavati psihosocijalne mehanizme grupnog života, kao i faktore koji uslovljavaju položaj i ulogu koju učenik zauzima i vrši u toku socijalnog saobraćanja sa drugovima. Efekti socijalizacije u školskim uslovima zavise od velikog broja činilaca kao što su lična, individualna obeležja učenika, lična obeležja nastavnika, njegova pedagoška umešnost i njegov odnos prema učenicima i, takođe, izvestan broj situacionih faktora.

Uz sve to, treba uvek imati na umu da odnosi učenika, i šire, odnosi mladih sa vršnjacima zavise od šireg društvenog konteksta u kome se odvija razvoj pojedinih generacija mladih, kao i od odnosa koji vladaju u njihovim porodicama, što je takođe društveno uslovljeno.

2. Značaj odnosa sa vršnjacima za razvoj dece i mladih

Veliki broj autora ističe da vršnjaci, grupa dece ili mladih približno istog hronološkog uzrasta, imaju u detinjstvu, a posebno u adolescenciji, veliki uticaj na formiranje ličnosti. Uticaj vršnjaka ostvaruje se postepeno. Na ranom uzrastu dete još nije spremno za zajedničku aktivnost sa vršnjacima. Pravi značaj vršnjaci dobijaju polaskom deteta u školu. Došavši u školu, dete želi da bude prihvaćeno od druge dece, da se uključi u razredni kolektiv, da se u njemu afirmiše.

Grupa vršnjaka značajno utiče na to kojim vrednostima će dete težiti, deluje na njegovo nastojanje za nezavisnošću i samostalnošću, kao i na formiranje mnogobrojnih ličnih, a posebno socijalnih stavova. Druženje sa vršnjacima omogućava da se dete razvija kao druga deca istog uzrasta, da ne postane suviše ekstravagantno, da se razvije socijalnost i normalno ponašanje, da se shvate i prihvate društveni ciljevi i uopšte osigurava normalan razvoj mladog čoveka (Rot, 1987). Zato uključivanje u razredni kolektiv i prijateljsko vezivanje sa vršnjacima predstavljaju važne momente u procesu socijalizacije.

Neosporna je činjenica da odnosi između vršnjaka doprinose, u značajnoj meri, razvoju socijalnih veština dece. Sposobnost da se održe uzajamni odnosi sa drugim osobama, da se ostvare efikasni načini emocionalnog izražavanja, kao i angažovanje u realno procenjenoj socijalnoj situaciji, proizlaze iz socijalne interakcije sa drugom decom i odraslima.

U periodu adolescencije, tom burnom i za socijalno ponašanje formativnom periodu, u tzv. periodu "psihosocijalnog moratorijuma" (Erikson, 1968), uticaj vršnjaka je najmoćniji jer pomaže oslobađanju od porodičnih stega i pripremanju mladih za svet odraslih. Izrazitu privrženost adolescenata grupi vršnjaka u periodu osamostaljivanja od roditelja Parsons (1964) objašnjava ozbiljnim psihološkim pritiscima koje ovaj proces izaziva, pri čemu grupa vršnjaka nastoji da pružanjem emocionalne podrške zameni roditelje i porodičnu atmosferu. Mada Parsons kao jednu od osnovnih karakteristika grupe vršnjaka izdvaja prisilnu nezavisnost u odnosu na očekivanja odraslih i preosetljivost prema kontroli koja se ponekad ispoljava kao otvoreni prkos prema starijima, on istovremeno smatra da učestvovanje u kulturi mladih doprinosi prihvatanju vrednosti društva u celini. Klauzen (1968) takođe smatra da mladima iz stabilnih porodica druženje i prijateljstvo sa vršnjacima pruža nove prilike za razvijanje socijalne osetljivosti, za razrešavanje razlika u mišljenju i donošenju odluka bez intervencije odraslih, ali da to ne ugrožava njihove odnose sa roditeljima i ostvarenje socijalizatorskih ciljeva roditelja (prema: Joksimović, 1988).

Osnove shvatanja o važnosti vršnjaka za dečji razvoj uopšte, a posebno za socijalni razvoj, postavio je Pijaže (1960) ističući značaj interakcije sa vršnjacima za razvoj zrele, **autonomne moralnosti**.

Prema njegovom shvatanju, kao i prema shvatanju Salivana (1953), deca na ranim školskim uzrastima su insenzitivna za personalne vrednosti svojih drugova, pa će u skladu s tim verovatnije na tim uzrastima uspostaviti takmičarske nego saradničke odnose. Kao rezultat detetove egocentrične prirode, vršnjački odnosi se iniciraju i održavaju ne zbog iskrenog interesovanja za druge, već zbog povećanja sopstvenog statusa i popularnosti. Za vreme srednjeg detinjstva smanjuje se egocentrizam, povećava se sposobnost preuzimanja uloge drugog i osetljivost za iskustva drugih. Ove promene se, pre svega, smatraju posledicom povećane recipročnosti i ravnopravnosti koja karakteriše socijalnu interakciju vršnjaka. Za razliku od odnosa roditelja i dece koji je **asimetričan** i koji se zasniva pretežno na prinudi i jednosmernom poštovanju,¹

1 Pijaže definiše ovaj odnos kao unilateralno uvažavanje.

relativna ravnopravnost i uzajamnost u odnosima sa vršnjacima omogućavaju razvoj **konceptata saradnje i uzajamnog uvažavanja** koji, po Pijažeu, imaju izuzetan značaj u razvoju moralnog mišljenja.

Više je razloga zbog kojih je opravdano očekivanje o značajnom udelu vršnjaka u dečjem **prosocijalnom** razvoju. Pored toga što relativna ravnopravnost među vršnjacima pogoduje moralnom razvoju, interakcija među decom je značajna i zato što se tako stvaraju različite prilike da se podstakne i ispolji prosocijalno ponašanje (deljenje igračaka i drugih predmeta koji se koriste u igri, odbrana i zaštita vršnjaka koga povređuju, saradnja u igri i drugim aktivnostima). Ovakve situacije pomažu deci da kanališu sopstvene agresivne impulse i razvijaju brigu za druge.

Posebna pažnja u istraživanjima posvećena je vršnjacima kao izazivačima **altruističkog ponašanja** i primaocima pomoći, u poređenju sa odraslima. Pokazalo se da u interakciji sa odraslima deca češće traže pomoć nego što je daju, dok sa vršnjacima podjednako i primaju i daju pomoć, što govori o recipročnosti vršnjačke interakcije i važnosti vršnjaka u podsticanju altruističkog ponašanja (Joksimović, 1990). Upoređivati se može i s obzirom na ulogu vršnjaka kao modela za identifikaciju, u odnosu na odrasle kao modele. Značaj vršnjaka proističe iz činjenice da je uticaj modela utoliko veći ukoliko je sličnost između posmatrača i modela veća, što znači da se može izneti pretpostavka da vršnjaci predstavljaju efikasniji model za ugledanje od odraslih.

Za rasvetljavanje uloge vršnjaka u razvoju altruističkog ponašanja, kao izuzetno važno, postavlja se pitanje o uticaju bliskih prijatelja. Bliska prijateljstva dobijaju, po Salivenu najveći značaj tokom adolescencije, kada se kroz prijateljstvo razvija **razumevanje i osetljivost za druge osobe**. U svojim istraživanjima Manarino (Manarino, 1976) je ustanovio značajan uticaj bliskih prijatelja na razvijanje altruističkog ponašanja i u preadolescentnom periodu.

Interakcija sa vršnjacima, dakle, utiče na razvoj socijalne inteligencije i socijalne kompetencije, dok odvojenost od vršnjaka u detinjstvu dovodi do emocionalne nestabilnosti u zrelom dobu (Hartup, 1978). Druženje sa vršnjacima doprinosi razvijanju osećanja odgovornosti, drugarstva i solidarnosti, dok izolovanost i odbačenost od vršnjaka dovodi do osećanja nesigurnosti i inferiornosti, do nedovoljno realne slike o sebi i drugima, do nepoverenja u druge. Konsekvence vršnjačke neprihvaćenosti mogu ponekad biti pogubnije nego posledice školskog neuspeha. Istraživanja su pokazala da vršnjački odnosi mogu biti dobri prognostički indikatori socijalnog ponašanja tokom i nakon adolescentnog perioda. Roff i saradnici su ustanovili značajnu povezanost između vršnjačke prihvaćenosti u detinjstvu i delinkvencije tokom adolescencije. Deca neprihvaćena od vršnjaka češće su ispoljavala socijalno devijantno ponašanje. Takođe su ustanovili da su loši vršnjački odnosi predviđali kod odraslih neurotične i psihotične smetnje različitih tipova (prema: Hartup, 1978). Dakle, procene vršnjačke prihvaćenosti u detinjstvu predviđaju kasniji status mentalnog zdravlja.

Stavovima koji preneglašavaju značaj vršnjačkih odnosa za formiranje ličnosti deteta suprotstavljaju se ponekad tvrdnje da socijalni odnosi zahtevaju konformističko

i popustljivo ponašanje, koje, kao što je poznato, inhibitorno deluje na individualnost i slobodu izražavanja. Naime, neka istraživanja su pokazala da zahtevi za konformističkim ponašanjem u grupi, preterano prilagođavanje grupnim normama i "sledbeničko" ponašanje mogu reducirati individualnost, samopoštovanje i nezavisnost u mišljenju (prema: Krnjajić, 1990).

Savremena shvatanja sugerišu da razvoj vršnjačkih odnosa prolazi od jednostavnih organizacija do kompleksnih hijerarhija, od slabo izdiferenciranih do veoma izdiferenciranih interakcija, od egocentrizma do razvoja pozitivnih i produktivnih interakcija čija su suštinska obeležja sposobnost za kompromis i visoko socijalizovano mišljenje. Brojni teorijski i empirijski nalazi upućuju na zaključak da su vršnjački odnosi, a posebno bliska prijateljstva među decom i mladima, značajni činioci u razvoju socijalne i kognitivne kompetentnosti.

3. Determinante socijalnih odnosa učenika

Kao činioci od kojih u velikoj meri zavisi kakvi će se odnosi uspostaviti među učenicima najčešće se navode izvesne individualne karakteristike učenika, kao što su pol, uzrast, inteligencija, školski uspeh, fizički izgled, osobenosti porodice i sl., a takođe i situacione determinante kao što su veličina i organizacija odeljenja, vrste grupnih ciljeva i sl.

3.1. Individualne determinante

Svako dete ulazi u razred sa izvesnim već razvijenim osobinama ličnosti. Mnoga relevantna istraživanja pokazala su da postoji povezanost između pomenutih atributa i pojedinih aspekata strukture socijalnih odnosa u odeljenju, mada bez utvrđivanja smeru uzročnosti. Ovi podaci, naime, interpretiraju se u smislu sledeće hipoteze: ličnost deteta se izražava kroz njegovo ponašanje koje mu obezbeđuje položaj u socijalnoj strukturi odeljenja (Glidewell i Kantor, 1966). Takav proces ima u krajnjem ishodu dve posledice: on menja inicijalnu strukturu u izvesnom stepenu, a takođe modifikuje, u izvesnom stepenu, svakog pojedinog učenika.

Uzrast. Među mnogim činiocima, koji u većoj ili manjoj meri određuju odnos sa vršnjacima, uzrast predstavlja takvo obeležje koje, iz više razloga, može znatno da utiče na te odnose. Prema većini pokazatelja socijalne i emocionalne bliskosti, uočava se da sa uzrastom raste usmerenost ka vršnjacima. Porast interesovanja za vršnjake do koga dolazi sa godinama nije samo rezultat sazrevanja, već takvoj orijentaciji doprinosi i povećana nezavisnost od roditelja, kao i veće mogućnosti socijalnih kontakata mladih. Podaci mnogih istraživanja pokazuju da konformizam sa vršnjacima raste ukoliko je reč o učenicima mlađeg školskog uzrasta, a posle izvesnih godina mladi postaju nezavisniji od svojih drugova. Konformizam sa vršnjacima izgleda dostiže maksimum u srednjem detinjstvu, nakon čega opada do adolescencije. U većini situacija bliskost sa vršnjacima raste sa uzrastom, što je u skladu sa Eriksonovim određenjem identifikacije kao "procesu rastuće diferencijacije u kome se krug ljudi značajnih za pojedince širi od roditelja do čovečanstva" (prema: Joksimović, 1986, str. 122).

Premda je u većini istraživanja pronađena pozitivna korelacija između uzrasta i prijateljskih izbora, kako kod mladih učenika tako i kod adolescenata, dobijene korelacije su niskih vrednosti zato što su sociometrijski podaci dobijeni uglavnom unutar odeljenja, u kojima su bili učenici sličnog uzrasnog nivoa. Hargreaves (1974) je, takođe, ustanovio da je većina njegovih ispitanika birala prijatelje među učenicima istog uzrasta. Pošto je mogućnost za interakciju sa učenicima iz istog odeljenja mnogo veća nego sa članovima drugih odeljenja, nije neobično što su socijalni odnosi školske dece pod snažnim uticajem ovog faktora.

Pol. Nalazi pojedinih istraživanja o uticaju pola na odnose među učenicima nisu sasvim jednoznačni, osim što je većina istraživača uočila pojavu "polnih rasepa" tj. ograničavanje dečjih izbora na osobe istog pola.² Pored toga, pokazalo se da identičnost pola značajno utiče i na stabilnost prijateljskih izbora (Krnjajić, 1990).

Empirijski podaci, takođe, otkrivaju izvesne specifične razlike u socijalnom ponašanju dečaka i devojčica. Tako se pokazalo da dečaci ostvaruju intenzivnije socijalne kontakte sa vršnjacima uopšte, pa i sa drugovima iz odeljenja, dok su, na drugoj strani, devojčice spremnije na solidarnost i više insistiraju na afektivnim elementima prijateljstva kao što su bliskost, uzajamno razumevanje, emocionalna podrška i pružanje sigurnosti (Harlok, 1956). Dakle, može se reći da smisao razlika između polova zavisi od aspekta odnosa sa vršnjacima. Pomenute razlike mogu se objasniti delovanjem socijalnih faktora, s obzirom na to da su muška deca u većoj meri podržana od roditelja što se tiče korišćenja i organizacije slobodnog vremena, što im omogućava brojnije socijalne kontakte, dok se devojčice više podstiču na solidarnost i altruizam.

Inteligencija. Rezultati sociometrijskih istraživanja koja su se bavila vezom između popularnosti učenika u odeljenju i njihove inteligencije, pokazali su da ova veza nije uvek jednoznačna: negde su pronađene visoke pozitivne korelacije (Bonney, 1944; Warner, 1923; Grossmann i Wrighter, 1948), a negde nisu (Moreno, 1934; Jennings, 1943).³

Ova kontradiktornost se najčešće objašnjava stepenom u kome je inteligencija grupno sredstvo, odnosno koliko učenici u određenoj grupi cene ovo svojstvo i koliko ono spada u centralne vrednosti proučavane grupe. Na osnovu opsežnih istraživanja o uticaju inteligencije na sociometrijski status u odeljenju Grossmann i Wrighter (1948) su došli do zaključka da visoka inteligencija ne povećava obavezno sociometrijski status deteta, ako se za osnovu uzme sociometrijska situacija subjekata prosečne inteligencije.

Školski uspeh. Kada je reč o uticaju školskog uspeha na odnos sa vršnjacima, moguća su dva međusobno suprotna očekivanja. Očekivanje o većoj usmerenosti lošijih učenika ka vršnjacima ima osnova u postavkama i nalazima onih autora koji

2 Polni rasepi, po mnogim autorima, najveći su oko šestog razreda osnovne škole što se može objasniti činjenicom da proces seksualne identifikacije postaje intenzivniji kako se deca približavaju periodu adolescencije.

3 Iscrpan pregled istraživanja o povezanosti ove varijable (kao i ostalih individualnih) sa sociometrijskim statusom u odeljenju dao je S. Krnjajić u knjizi: Sociometrijski status učenika, Beograd, Prosveta, 1981.

zastupaju shvatanje o tome da vršnjaci podstiču suprostavljanje vrednostima odraslih. Nasuprot tome, očekivanja o pozitivnoj povezanosti između boljeg školskog uspeha i bliskosti sa vršnjacima zasnivaju se na shvatanjima da vršnjaci zastupaju i zalažu se za društveno poželjne vrednosti, kao i na rezultatima sociometrijskih istraživanja o vezi između školskog uspeha i popularnosti (Moreno, 1962; Smiljanić-Čolanović, 1954; Lazić, 1967; Krnjajić, 1981). S obzirom na povezanost socijalnog i kognitivnog razvoja, može se očekivati da će učenici koji imaju teškoća u savladavanju školskih obaveza najčešće imati problema i u socijalnim odnosima, bilo sa drugovima bilo sa nastavnikom.

Mada ima istraživanja koja nisu potvrdila pretpostavku o značajnoj povezanosti školskog uspeha sa izvesnim pokazateljima bliskosti sa vršnjacima (Joksimović, 1986), može se pretpostaviti da je školski uspeh najznačajnija varijabla sociometrijskog izbora, upravo zato što je "najvidljivija" za učenika i što proizlazi iz dve bazične varijable - inteligencije i socioekonomskog statusa. Pored toga, školski uspeh je još uvek veoma cenjen kriterijum i diskriminator celokupnog vaspitno-obrazovnog procesa.

Fizički izgled. Rezultati pojedinih istraživanja pokazali su nisku pozitivnu korelaciju između fizičke privlačnosti učenika i njihovog položaja u socijalnoj strukturi odeljenja (Glidewell i Kantor, 1966). Iako je prisutna tendencija da socijalni kontakti učenika budu pod uticajem spoljašnjeg izgleda, ova veza dosta je nejasna, kao i u slučaju drugih varijabli. Možda se objašnjenje krije u činjenici da su i deca i adolescenti manje senzitivni od odraslih na nijanse u ponašanju drugova, pa su, usled toga, pod snažnijim uticajem fizičke privlačnosti. Nalazi nekih istraživanja pokazuju da prisustvo lako uočljivog fizičkog hendikepa teži da ograniči, pa čak i da onemogućiti prihvatanje deteta od strane druge dece. Ovo je najizraženije kod najmlađih učenika. Naime, usled još nedovoljne socijalizovanosti ovi učenici mogu ispoljiti veoma drastičnu netrpeljivost prema onima koji imaju vidljiv fizički nedostatak (Havelka, 1980).

Osobnosti porodice. Pored pomenutih ličnih obeležja učenika, na njihov odnos sa vršnjacima utiču i neke osobine njihove porodice i uslova porodičnog života, kao što su: socijalno poreklo, veličina i struktura porodice, kao i odnos roditelja prema drugovima svoje dece.

Proučavanja povezanosti socio-ekonomskog statusa i sociometrijskog statusa učenika dala su potvrdne rezultate. Skoro svi istraživači se slažu da deca, adolescenti, pa i odrasli imaju tendenciju da druguju sa onim osobama koje pripadaju istom ili višem socio-ekonomskom statusu (Krnjajić, 1981). Joksimović (1986) je u jednom istraživanju utvrdila da socijalno poreklo adolescenata (izraženo kroz zanimanje roditelja) samo po sebi nema velikog uticaja na njihov odnos sa vršnjacima. Zanimanje roditelja ne utiče na osetljivost mladih za uticaje vršnjaka, na solidarnost sa vršnjacima, kao ni na bliskost sa drugovima iz razreda.

Veličina porodice predstavlja razvojnu varijablu od koje zavisi ukupna klima u porodici, što utiče i na proces i na ishod socijalizacije. Po opštem mišljenju, ličnost deteta, a posebno njegova sposobnost da saraduje sa drugima, pod snažnim je uticajem ranog iskustva stečenog u porodici.

Posebno je bogata istraživačka evidencija o uticaju veličine porodice na socijalnu ekspanzivnost i popularnost, mada su nalazi o pravcu ovog uticaja uglavnom međusobno kontradiktorni. Dok neka istraživanja govore da su deca iz manjih porodica popularnija (Bonney, 1944), drugi podaci govore o većoj omiljenosti dece iz većih porodica (Harlok, 1956; Douvan i Adelson, 1966). Očekivanje o većoj orijentisanosti ka vršnjacima dece i adolescenata iz većih porodica može se objasniti time što su deca iz ovih porodica komunikativnija i socijabilnija. Suprotno očekivanje da ka vršnjacima više teže deca iz manjih porodica može se obrazložiti time što ova deca imaju manje mogućnosti da u porodici zadovolje svoje afilijativne potrebe. Ovakvo očekivanje je posebno opravdano kada je reč o detetu - jedinčetu u porodici. Nesumnjivo je da i male i velike porodice imaju svoje dobre i loše strane. Očigledno je da uticaj veličine porodice nije dovoljno jednoznačan, a često nije ni vidljiv, o čemu govori i podatak o odsustvu značajnih korelacija između broja dece u porodici i pojedinih varijabli zrelosti (Hrnjica, 1982).

3.2. Situacione determinante

Poslednjih godina pažnja istraživača usmerava se i na efekte situacionih varijabli za koje se pretpostavlja da povećavaju količinu interakcije u odeljenju. Među ovim varijablama najčešće se ističu veličina odeljenja i njegova organizacija, kao i vrste grupnih ciljeva, odnosno način nastavnikovog organizovanja delatnosti učenika. Reći ćemo nešto ukratko o prve dve determinante, a o ulozi nastavnika u razvoju socijalnih odnosa učenika govorićemo posebno.

Veličina odeljenja. S aspekta kvaliteta interakcija značajna je veličina učeničke grupe. Veliki broj učenika, a i neujednačen sastav odeljenja zahtevaju da se dosta pažnje posveti stvaranju mogućnosti za međusobno saobraćanje i time spreči pojava zastoja u razvoju grupe (Havelka, 1980). Na primer, odeljenja od 30 do 35 učenika će stalno pokazivati težnju da se razbiju na podgrupe, posebno kad je reč o učenicima mladih školskih uzrasta, čije su komunikacione sposobnosti ograničene. Takođe, kad su veća odeljenja, fizička blizina, kao nužan uslov za stupanje u interakciju, sve više gubi svoju podsticajnu vrednost, jer se lako prenose emocionalna raspoloženja i racionalnost u grupi značajno opada.

Rezultati pojedinih empirijskih istraživanja ukazuju na mogućnost da su veća odeljenja povoljnija sredina za sklapanje bliskih prijateljstava, jer u njima postoji veća verovatnoća da će učenici upoznati vršnjake koji su im slični u relevantnim karakteristikama. Istovremeno, u ovim odeljenjima broj prijateljstava među decom različitog pola ima tendenciju smanjivanja, pošto učenici mogu da se druže sa većim brojem vršnjaka istog pola (Krnjajić, 1990).

Organizacija odeljenja. Izvesno je da ni jedan tradicionalni prostorni element ne deluje tako negativno na formiranje kohezivne strukture socijalnih odnosa učenika kao kruta parcijalizacija prostora (razdvajanje dece u različite učionice na osnovu uzrasta, sposobnosti, a ponekad i pola). Pored toga, učenici sede za odvojenim, često nepokretnim stolovima. Način sedenja i izvršavanja školskih obaveza upućuje učenike na relativno mali broj drugova sa kojima mogu da uspostave bliže interpersonalne

odnose. Ovo posebno onemogućava sadržajnu interakciju mladih učenika čije komunikacione sposobnosti veoma zavise od fizičke situacije.

S druge strane, tzv. "otvorene" škole uvode drugačiji model organizacije prostora koji podstiče učenike na češću interakciju. U otvorenim odeljenjima učenici mogu slobodno da se kreću, slobodno biraju partnere za različite aktivnosti i samostalno donose odluke o programu rada, izboru sadržaja, didaktičkom materijalu i slično. U ovim odeljenjima postoji mogućnost stupanja u odnose učenika različitog uzrasnog nivoa. Formalne granice razredno-časovnog sistema nastave su ukinute i na taj način su smanjena ograničenja koja su razdvajala decu. "Otvorenost" kao i organizaciona fleksibilnost ovih odeljenja omogućavaju učenicima interakciju sa velikim brojem drugova, a takođe doprinose bržem formiranju bliskih prijateljstava (Krnjajić, 1990).

Saznanje da su socijalni odnosi učenika pod snažnim uticajem organizacije odeljenja daje novu dimenziju sociometriji i egzaktnijem vrednovanju alternativnog obrazovanja. Tek će nova istraživanja socijalnih odnosa učenika u tradicionalnim i otvorenim odeljenjima dati pouzdaniji odgovor o prednosti i nedostacima ovih organizacionih oblika za dečji socijalni razvoj.

4. Uloga nastavnika i implikacije za vaspitno-obrazovnu praksu

Uticaj nastavnika je jedan od najznačajnijih faktora u okviru celokupnog uticaja škole na ličnost deteta. Nastavnici svojim osobinama i ponašanjem predstavljaju, nekad namerno a nekad nenamerno, modele ili uzore koje učenici oponašaju i, identifikujući se sa njima, usvajaju obeležja koja trajno zadržavaju. U većini situacija nastavnici, svesno ili nesvesno, utiču na određivanje obrazaca socijalne interakcije u odeljenju. Način na koji razvijaju konformizam ili individualnost, način na koji nagrađuju ili kažnjavaju socijalno ponašanje, da li pretežno hvale ili ignorišu učeničke sposobnosti, može znatno uticati na to kako učenici opažaju jedan drugog i koga će smatrati uzorom za oponašanje ili potencijalnim kandidatom za druga.

Rezultati istraživanja u oblasti analize socijalne interakcije skicirali su portret nastavnika kao činioca koji u najvećoj meri određuje karakteristike socijalno-emocionalne klime u razredu. Lewin, Lippitt i White (1939) eksperimentalno su pokazali značaj moći odraslog vođe u klubovima dečaka i time stimulisali veliki broj sličnih radova u školskim razredima. Poznati eksperiment koji se odnosi na ispitivanje uticaja tri različita stila pedagoškog vodstva (autoritarnog, demokratskog i "laissez-fair") na socijalne odnose u grupi doveo je do sledećih zaključaka: (1) različiti stilovi vodstva proizvode različite socijalne klime i rezultiraju različitim grupnim i individualnim ponašanjima; (2) stil vođenja je primarni faktor u proizvođenju razlika u socijalnoj klimi grupe, dok je članstvo kluba od sekundarne važnosti; (3) u odnosu na autoritarnu i "laissez-fair" klimu, članovi grupe u demokratskoj klimi više su bili u prijateljskim odnosima, pokazivali su više grupnog mišljenja, više inicijative i viši nivo frustracione tolerancije.

Anderson i saradnici (1954) su, nizom istraživanja o uticaju nastavnikovog ponašanja na dečje ponašanje u razredu, potvrdili ove zaključke. Ovi autori su

definisali dva glavna tipa ponašanja nastavnika: dominantno (nadziranje učenika, korišćenje zastrašivanja i opomena, kažnjavanje itd.) i integrativno (uvažavanje dečjih interesovanja, odobravanje, prihvatanje i pohvaljivanje dečjih emocija i spontane inicijative). Glavni zaključak ovih istraživanja je bio da su propratne razlike u ponašanju učenika dosledne razrednim ličnostima nastavnika. Naime, nastavnici koji su koristili dominantne tehnike izazivali su kod učenika agresivna i antagonistička ponašanja, koja se ispoljavaju i prema nastavniku i prema vršnjacima. Učenici u kontaktu sa pretežno integrativnim nastavnicima pokazali su značajno niže frekvencije zbuđenog i neuskadnog ponašanja i značajno više frekvencije spontanog kooperativnog i samousmeravajućeg ponašanja. Dalja istraživanja u ovoj oblasti (Withall, 1952; Flanders, 1970; Bennett, 1972, itd), sa velikom pouzdanošću su dokazala da razlike u nastavnikovom ponašanju predstavljaju glavni izvor varijacija u socijalno-emocionalnim klimama u razredu. Očigledno je da klima u odeljenju predstavlja značajnu komponentu za razvoj pozitivnih socijalnih odnosa između učenika. Srdačna, topla i ohrabrujuća klima ima neuporedivo bolji uticaj od hladne, potcenjujuće atmosfere.

Od toga kako, i sa kolikom tačnošću, nastavnici opažaju odnose među učenicima, takođe, zavisi kako će se oni razvijati. Rezultati mnogih istraživanja pokazuju da se nastavnici prilično razlikuju u svojoj sposobnosti opažanja socijalnih odnosa u odeljenju i da obično ne čine to s velikom tačnošću. U istraživanju Wonga i Bagleya (1970) utvrđena je niska korelacija između odeljenjskih lidera označenih od strane nastavnika i stvarnih sociometrijskih lidera (prema: Krnjajić, 1983). Smiljanić (1973), koja je dobila nešto više korelacije, zaključuje da nastavnici mogu da razumeju socijalne odnose učenika, mada ne u potpunosti. Podaci pokazuju, takođe, da nastavnici ocenjuju socijalnu prihvaćenost učenika delimično pod uticajem svojih simpatija, odnosno antipatija prema njima.

Može se pretpostaviti da nastavnici teže da procenjuju učenike prema stepenu njihove prilagodivosti ulozi "učenika" onako kako je shvata nastavnik. Mnogi nastavnici, kao što pokazuju empirijski podaci, smatraju da je teško opažati i procenjivati učenike u drugim ulogama, na primer, u okviru njihovih prijateljskih grupa. Mora se priznati da ovo i nije lak zadatak za nastavnike, posebno za one koji ne poznaju strukturu i funkcionisanje socijalnih odnosa među učenicima i koji čvrsto veruju da su socijalni odnosi i prijateljstva među decom beznačajni prema obrazovnim zadacima.

U odeljenju, uporedo sa pojavama i procesima koje iniciraju i sprovode nastavnici i koji su pod kontrolom organizovanog školskog života i rada, razvijaju se i brojni spontani procesi. Činjenica da učeničke grupe imaju obeležja i formalnih i neformalnih grupa implicira dva osnovna zadatka nastavnika: racionalno organizovanje delatnosti učenika i pravilno usmeravanje i regulisanje unutargrupnih odnosa. Drugim rečima, neophodno je da nastavnik pedagoški osmisli organizaciju komunikacije sa decom u procesu njihove raznovrsne delatnosti koja treba da dovede do odnosa međuzavisnosti, pre svega do ravnopravnih saradničkih i drugarskih odnosa. U tom smislu, grupni oblici rada mogu biti od velike koristi, kao i razni oblici slobodnih aktivnosti. Ako grupni procesi nisu kontrolisani pedagoškim sredstvima, ako nastavnik u okviru same nastave

i drugih organizovanih društvenih aktivnosti ne neguje odnose saradnje i orijentacije na zajedničke ciljeve, jedan deo učenika težiće da ostane na infantilnim oblicima interakcije (vezivanje samo za jedno dete ili nastavnika), dok će drugi deo dece razvijati egoistički stav, težnju isključivo za ličnom afirmacijom i prestižom. Iako nastavnici ne žele svesno da razvijaju takve osobine kod dece, oni to čine svojim načinom motivisanja i aktiviranja. Ukoliko se odeljenje kao grupa javlja, uglavnom, kao situacioni okvir istovrsnog individualnog rada, postignuti rezultati imaju isključivo lični značaj. Kolektivni kvaliteti ovakvog rada veoma su slabo izraženi, jer ne dovode do svrsishodne, sadržajne interakcije među učenicima.

Dok prate predavanja, vode beleške, pišu, učenicima nije dozvoljeno međusobno komuniciranje; ono je najčešće ocenjeno kao disciplinski prekršaj od strane nastavnika. Nastavnici kao da izbegavaju da koriste vršnjačke grupe u svom radu, smatrajući ih potencijalno "negativnim silama" u odeljenju. Njihova argumentacija protiv zajedničkog rada učenika je da su učenici u takvim situacijama bučni, nepažljivi, neefikasni u rešavanju školskih zadataka, da ne poštuju pravila školskog ponašanja i da sve to može narušiti nastavnikov autoritet i efekte njegovog vaspitno-obrazovnog rada. Suprotno ovakvom stavu nekih nastavnika, mnoga istraživanja su pokazala da se vršnjačke i prijateljske grupe mogu koristiti kao "pozitivne sile" u funkciji unapređivanja ciljeva škole. Studija Bronfenbrennera i saradnika (1965) polazala je da je u odeljenjima u kojima je nastavnik ohrabrivao grupno učešće u odlučivanju, došlo do smanjivanja interpersonalnih konflikata i anksioznosti, bilo je više interakcija među učenicima, više moralne odgovornosti i inicijative (prema: Glidewell i Kantor, 1966).

Odluka o korišćenju ili nekorišćenju vršnjačkih grupa trebalo bi da se zasniva na nastavnikovom poznavanju organizacione strukture i mehanizama grupnih procesa. Nastavnici moraju biti angažovaniji u usvajanju organizacionih pristupa za bolje korišćenje vršnjačkih odnosa u poboljšanju učenja i socijalnih veština svih učenika. Pri tom, nastavnici treba da usmere pažnju na učenike sa niskim socijalnim statusom, ali se organizacioni "tretman" mora ponuditi svim učenicima. Ukoliko se nisko prihvaćenim učenicima ne obezbede adekvatni uslovi za uspostavljanje socijalnih odnosa sa visoko prihvaćenim učenicima, kod njih može doći do još većeg smanjivanja socijalnog statusa i samopoštovanja. S druge strane, postoji opasnost da se visoko prihvaćeni učenici izdvoje u ekskluzivne grupe i na taj način odvoje od ostalih učenika. Zbog toga, grupni oblici rada ili rad u parovima mogu obezbediti sadržajnu interakciju dece različitih sposobnosti, različitih personalnih, socio-ekonomskih i drugih karakteristika. Heterogenost grupa učenika po bilo kom kriterijumu, kao i kooperacija učenika visokog i niskog sociometrijskog statusa, osnova su svih intervencija koje menjaju zadatak, nagradu i strukturu autoriteta, ohrabrujući na taj način vršnjačku interakciju (Krnjajić, 1990).

Iz navedenog ne bi trebalo izvesti zaključak da su vršnjački odnosi idilični i da se uspostavljaju i razvijaju u beskonfliktnim situacijama. Naprotiv, konflikti su česti, ponekad čak i brutalni. I u ovom slučaju uloga nastavnika je presudna. Nastavnik koji jasno i precizno odredi granice primarnog konflikta, omogućujući da motivi konflikta izbiju na površinu i postanu očigledni svim učenicima, ima velike šanse da spase grupu od

nestabilnosti, nepovoljne atmosfere, poplave neprijateljskih odnosa među učenicima i od optuživanja.

Na osnovu rezultata mnogih istraživanja danas se već pouzdano može zaključiti da se vežbanjem mogu poboljšati dečje socijalne veštine, a samim tim i stepen vršnjačke prihvaćenosti. Spremnost dece da uče na osnovu verbalnih instrukcija, kao i mogućnost praktikovanja naučenog ponašanja, takođe je jedna od osnova na kojoj nastavnici treba da zasnivaju svoj vaspitni rad u pomaganju socijalno izolovanoj deci.

U skladu sa napred rečenim, možemo zaključiti da bi pripremanje budućih nastavnika trebalo da obuhvati i one discipline i programe koji će im omogućiti da nauče različite oblike i modele komunikacije sa učenicima, metode demokratskog vođenja učenika uz primenu dijaloga, načine podsticanja i ohrabivanja učenika na inicijativu i samostalnost, ali i na međusobnu saradnju. Potrebno je kod nastavnika razvijati osetljivost za bitne momente grupne dinamike i fleksibilnosti u komuniciranju s učenicima, odnosno sposobnost da adekvatno procenjuju konkretnu situaciju i reaguju u skladu s njom.

LITERATURA

1. Anderson, H.H. i J.E. Brewer: Studies of teachers' classroom personalities, II, Effects of teacher's dominative and integrative contacts on children's classroom behavior, *Applied Psychology Monograph*, 1945, No. 6.
2. Bonney, M.E.: Personality traits of socially successful and socially unsuccessful children, *Journal of Educational Psychology*, 1943, Vol. 34, No. 7, str. 449-472.
3. Bennett, N.: *Teacher style and pupil progress*, Open Books, London, 1976.
4. Bronfenbrenner, U.: Adults and peers as sources of conformity and autonomy, *Unpublished study*, Ithaca, Dept. of child development and Family Relations, 1965.
5. Erikson, E.: *Omladina, kriza, identifikacija*, Pobjeda, Titograd, 1976.
6. Hartup, W.W.: Children and their friends, u H. McGurk (ed.): *Issues in childhood social development*, London, Methuen, 1978.
7. Havelka, N.: *Psihološke osnove grupnog rada*, Beograd, Naučna knjiga, 1980.
8. Hrnjica, S.: *Zrelost ličnosti*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1982.
9. Harlok, E.: *Razvoj deteta*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1956.
10. Hargreaves, D.H.: *Interpersonal relations and education*, London, Routledge & Kegan Paul, 1974.
11. Glidewell, J.C. i M.B. Kantor: Socialization and social structure in the classroom, u Hofman, L.W. i M.L. Hofman: *Rewiew of Child Development Research*, New York, Russell Sage Foundation, 1966, str. 221-257.
12. Gahagen, Dž.: *Interpersonalno i grupno ponašanje*, Beograd, Nolit, 1978.
13. Havelka, N.: *Psihološke osnove grupnog rada*, Beograd, Naučna knjiga, 1980.
14. Grossmann, B. i J. Wrighter: The relationship between Selection-rejection and intelligence, social status, and personality among sixth grade children, *Sociometry*, 1948, Vol. 11, No. 4, str. 346-355.

15. Flanders, N.: *Analyzing teacher behavior*, Addison-Wesley Publishing Company, Reading, Massachusetts, 1970.
16. Jennings, H.H.: Sociometric differentiation of the psychegroup and sociogroup, *Sociometry*, 1974, Vol. 10, No. 1, str. 71-79.
17. Joksimović, S.: *Omladinske prijateljske grupe*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1971.
18. Joksimović, S.: *Mladi u društvu vršnjaka*, Beograd, Prosveta, 1986.
19. Joksimović, S. i Vasović, M.: *Psihološke osnove čovekoljublja*, Beograd, Prosveta, 1990.
20. Krnjajić, S.: *Sociometrijski status učenika*, Beograd, prosveta, 1981.
21. Krnjajić, S.: *Interpersonalni odnosi u nastavi*, Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, Beograd, 1983.
22. Krnjajić, S.: *Dečja prijateljstva*, Beograd, Prosveta, 1990.
23. Kuli, Č.H.: Osnovne grupe, u T. Parsons i saradnici: *Teorije o društvu*, Beograd, Vuk Karadžić, 1969.
24. Moreno, J.L.: *Who Shall survive?* New York, Beacon House, 1953.
25. Rot, N.: Škola i socijalizacija, *Pedagogija*, br. 3-4, Beograd, 1972, str. 431-438.
26. Rot, N.: *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1987.
27. Piaget, J.: *The moral judgment of the child*, London, Routledge and Kegan Paul, 1960.
28. Sullivan, H.S.: *The interpersonal theory of psychiatry*, New York, Norton, 1953.
29. Lewin, K., R. Lippitt i K. White: Patterns of agresive behavior in experimentaly created social climates, *Journal of Social Psychology*, 1939, 10, 271-299.
30. Smiljanić-Čolanović, V.: Kako nastavnici opažaju inteligenciju i socijalnu prihvaćenost učenika i razrednu grupu kao celinu, *Savremena škola*, 1962, br. 1-2.
31. Smiljanić-Čolanović, V.: *Sociometrija i ispitivanje socijalne percepcije*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1973.
32. Vučić, L.: *Razvijanje shvatanja socijalnih odnosa kod učenika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1981.
33. Withall, J.: The development of a technique for measurement of social emotional climate in classrooms, *Journal of Experimental Education*, 1949, 17, 347-361.

Slavica Ševkušić-Mandić

Summary

SCHOOL AND DEVELOPMENT OF SOCIAL RELATIONSHIP AMONG PUPILS

We consider the role of the school in general, and especially the role of the peers in socialising of children and young people.

In the first part of the paper we consider the role of the peers from the development aspect, and there is a special accent on Piaget and his concept as well as on Sullivan, about the role of peers in development of autonomous morality, that is the concept of cooperation and mutual appreciation. We consider relevant individual and situational factors from the aspect of determination of social relationship of children. Among individual they are: age, sex, intelligence, academic results, physical appearance and family characteristics, and among situational they are - the size and organization of class.

A special attention is paid to the role of the teacher in developing social relationship of the pupils and possibilities of pedagogical-psychological action with the aim of improving the children's social skills and supporting the pupil's initiative, selfdependency and mutual cooperation.

Славица Шевкушич-Мандич

Резюме

ШКОЛА И РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ УЧЕНИКАМИ

В тексте рассматривается роль школы в общем, а в частности роль школьных товарищей в социализации детей и молодых людей.

В первой части работы роль ровесников рассматривается с развивающего аспекта, причем особый акцент поставлен на понимание Пиаже (Piaget) и Соливана (Sullivan) о роли ровесников в развитии автономной нравственности, относительно концепции сотрудничества и взаимного уважения. С точки зрения определенности социальных отношений учеников рассматриваются существенные индивидуальные и обстоятельственные факторы. Из индивидуальных приводим: возраст, пол, интеллигентия, успеваемость в школе, физический вид и особенности семьи, а из обстоятельственных - величину и организацию класса.

Особое внимание уделено роли учителя в развитии социальных отношений учащихся и возможностям педагогическо-психологических и организационных вмешательств в целях улучшения социальных умений детей, поощрения ученической инициативы и самостоятельности, как и взаимного сотрудничества.